

re banken dan.de Curaçaosche boven water te halen. Vooral voor de negentiende eeuw blijft het zodoende moeilijk een totaalvisie te krijgen van wat er in dezen omging, of van de relatieve positie van de door hem wel besproken Curaçaosche Bank en enkele andere, zoals bijvoorbeeld de Spaar- en Beleenbank.

Juist omdat de auteur veel zaken en personen behandelt, valt het te betreuren dat het register niet nog completer is: ik miste nogal wat persoonsnamen in de index (daaronder ook de J. N. J. Elout van pagina 29, die ten rechte uiteraard C. T. Elout heette). Ook wordt zo nu en dan wat veel voorkennis verondersteld: niet ieder zal direct de Marchant weten te plaatsen die op een bepaald moment in de Tweede Kamer kritiek op het beheer van de Bank uitte, noch dus ook de kwaliteiten die deze man tot betrouwbaar getuige maakten. Overigens krijgt hij niet de kwalificatie 'unimpeachable witness' die - om onduidelijk blijvende redenen - ir. H. H. van Kol siert (190); zo zouden meer voorbeelden te geven zijn van wel wat erg mager gehouden funderingen voor de kwistig rondgestrooide lof en blaam.

Tot slot moge ik opmerken dat de verwijzing GSA-SS (= General State Archives, Staats Secretarie?) bij de bronvermeldingen niet ontleuteld is en dat ik in de overigens voortreffelijke literatuurlijst het werk van H. Hoetink, *Het patroon van de oude Curaçaosche samenleving*, heb gemist - een aanduiding meer van een opzettelijke beperking dan van onbekendheid, naar ik aanneem.

Samenvattend zou ik dit werk, hoewel beperkt tot het facet der economische geschiedenis, een waardevolle bijdrage tot de historie der Nederlandse Antillen willen noemen. Goed opgezet en helder geschreven vult het een duidelijke leemte bekwaam op, ook al is hier en daar aanvulling en verdere uitwerking mogelijk.

G. J. Schutte

G. J. Hooykaas, ed. (met medewerking van een werkgroep onder leiding van J. C. Boogman), *De briefwisseling van J. R. Thorbecke*, II, 1833-1836 (Rijks geschiedkundige publicatiën, kleine serie, XLVII; 's-Gravenhage: M. Nijhoff, 1979, ix en 764 blz., ISBN 90 247 2219 5).

Toen ik in 1962 in de *Revue du Nord* het tweede deel van het door mevrouw Brandt-van der Veen uitgegeven *Thorbecke-Archief* aankondigde, veroorloofde ik mij deze boutade: 'Continuée dans les mêmes proportions et progressant au même rythme, la série comprendra à la fin au moins 12 volumes et ne sera complétée qu'en l'année 2032!' Nu ik het tweede deel van de Briefwisseling aankondig, moet ik de berekening herzien: de *Briefwisseling* gaat, als zij op deze manier wordt voortgezet, 14 delen tellen en zal in 2027 klaar komen. Zij zal dus toch worden wat ik in 1962 hoopte dat de uitgave niet zou vormen: 'un de ces efforts héroïques qui épuiseront plusieurs générations d'historiens'. De nu waarschijnlijk nog niet, of pas onlangs, geboren biograaf van Thorbecke zal heel wat te lezen hebben. Tot nu toe beslaan de drie delen van het *Thorbecke-Archief* en de twee van de *Briefwisseling* tezamen een 3000 bladzijden. Wij zullen daar, als de toekomst uit het verleden mag worden afgeleid, nog tegen de 9000 bladzijden bij krijgen. Nu kan men zich na zulke rekensommen twee reacties voorstellen: één van verontrusting en neiging tot kritiek en één van berusting en neiging tot dankbaarheid. Deze recensent kiest voor de laatste al kan hij niet verzwijgen dat de uitgevers heel liberaal zijn geweest en teksten afdrukken die óf voor de studie van de Nederlandse geschiedenis en van Thorbecke van weinig belang zijn en daarom - hoe aardig ook op zichzelf — hier in zekere zin nauwelijks thuis horen (de brieven van Mevrouw Solger met name) of zo beperkt van betekenis dat we met een regest tevreden zouden zijn

geweest (de brieven van en aan Van Assen over de ruzies in de Leidse rechtenfaculteit bijvoorbeeld).

In dit deel overweegt het puur biografische. Ten aanzien van de politiek is het feit opmerkelijk dat Thorbecke zich heftig tegen de leningwet van 1836 keert en dus de financiële oppositie tegen Willem I bijvalt terwijl hij in 1834 en 1835 in losse notities zijn filosofie over het organische karakter van de geschiedenis voortzet en formules vindt die nauw bij het Duitse historicisme aansluiten. Het is nuttig deze helaas slechts korte schetsjes, te leggen naast Rankes in stijl en gedachte precies en precies afgewerkte essays van deze jaren, 'Die grossen Mächte' van 1833 en zijn 'Politisches Gespräch' van 1836, en zich af te vragen of in Thorbeckes denkwereld inderdaad al een opening naar het liberalisme zichtbaar is die Ranke juist wil afsluiten. Maar nogmaals, het puur biografische prevaleert en de feiten ervan zijn gemakkelijk samen te vatten. In januari 1834 krijgt Thorbecke eindelijk een volledig hoogleraarssalaris; zijn broer Herman wiens studie hij betaalde, kan zich als arts vestigen. Thorbecke heeft nu voldoende financiële armsglag om te trouwen. Hij zoekt, zoals bekend, zijn bruid in Dresden. In de zomer van 1834 geeft de 17-jarige Adelheid Solger de 36-jarige Thorbecke haar jawoord. In de zomer van 1836 huwt hij haar daar en brengt hij haar naar zijn pas gekochte huis aan de Garenmarkt. Intussen heeft de brave maar poëzie-loze 35-jarige broer Herman zijn voorbeeld gevolgd - hij doet Johan Rudolf nu eenmaal in alles na en imiteert zelfs zijn handschrift - en zich de 37-jarige Arnolda van Hasselt als bruid gekozen.

Dit zijn de fundamentele feiten, nuchtere en zakelijke data over moeilijke loopbanen, financiële troebelen, late huwelijken. De levenskunst van de mensen in deze arme tijd was echter groot: zij maakten er een keurige liefdesroman van. Johan Rudolf, Adelheid, Adelheids moeder - Thorbeckes 'herrliche Freundin', die hij in 1821 in Dresden leerde kennen, hij toen 23 jaar, zij een 31-jarige weduwe met vier kleine kinderen - spelen het hele spel met veel geduld, rolvastheid en charme. Het is of we hier in proza Chamisso's *Frauenliebe und -leben* (in 1840 door Schumann getoonzet) krijgen voorgesteld. In Dresden heeft men daar alle gelegenheid voor. Het is een vrouwengezelschap. Moeder Henriette en haar drie dochters - de zoon is elders op school - verdrijven de tijd met de huishouding, naaiarbeid, het afleggen en ontvangen van visites, pianospel en briefschrijven. Maar ook Thorbecke vindt in deze verlovingsjaren steeds weer gelegenheid om Adelheid uitvoerig van zijn liefde te berichten. Zijn brieven zijn zeer sentimenteel maar tegelijk vol goede luim, aardig geplaagd, heel evenwichtig en meestal op de goede toon, poëtisch soms in beschrijvingen van weer en landschap en eerlijk in bespiegelingen over het eigen innerlijk. Zusters en moeder in Dresden, die er veel uit voorgelezen kregen, hebben er kennelijk van genoten. Adelheids brieven zijn naïef. Die van haar moeder zijn uitbundig. Haar relatie met Thorbecke blijft heel merkwaardig. Zij heeft hem liefgehad en vereerd, als jonge man, als rijpe man, als schoonzoon. Zij was hem in leeftijd nader dan hem haar dochter was. Zij heeft zich zeer in hem verdiept. Het portret dat zij in haar brief van 6/7 augustus 1836, gericht tot het jonge echtpaar, van hem schrijft, is, zo lijkt het een lezer van nu, gezien met het oog en getekend met de hand van een in hem verliefde. Misschien wist zij het zelf, en zo ja, hoe verwerkte zij dit? Met al haar grillen, haar coquetterie, haar egocentriciteit, haar gebrek aan geestelijke tucht en haar jalousie was zij zeker niet dom en niet zonder talent. In de ordeloze *monologue intérieur* die zij vaak inadequaat op papier zet, treffen soms scherpe beelden en vergelijkingen, geestige wendingen, bijtende caricaturen van mensen die zij niet mocht of die haar afleidden van haar mijmerende zelfbeschouwing.

Van belang voor de bepaling van Thorbeckes standpunt tegenover de Romantiek zijn de paar geïrriteerde brieven die hij in 1835 schreef na de lectuur van Jacob Geels *Gesprek op*

den Drachenfels, het beroemde driegesprek over de Romantiek dat dat jaar verscheen. Zijn afwijzing van het boekje was radicaal. Deels was dat slechts omdat hij nogal pedante bezwaren tegen Geels taalgebruik had. Toch ging zijn kritiek veel verder. Thorbecke ergerde zich daarom zo over wat hij zag als Geels gebrek aan kennis, omdat het *Gesprek* ten slotte een aanval op en een verwerping van de Romantiek was geworden. Als men de zeer korte brief van 29 maart 1835 op pagina 183 vergelijkt met het dossier over Geels *Gesprek* dat W. van den Berg in *De ontwikkeling van de term 'romantisch' en zijn varianten in Nederland tot 1840* (Assen, 1973) heeft bijeengebracht, dan blijkt Thorbeckes negatieve reactie uitzonderlijk: de meeste recensenten beoordeelden het *Gesprek* zeer positief omdat het hen bevestigde in hun antiromantische vooroordelen. Slechts één anonieme commentator verzette zich tegen Geel en het is boeiend om te zien hoe deze minder conservatieve auteur precies de argumenten gebruikte die Thorbecke in zijn brief aanduidde.

Nu definieerde Thorbecke de Romantiek die hij verdedigde nog op dezelfde manier als de gebroeders Schlegel kort na de eeuwwisseling hadden gedaan, en anders dan wij. Zij sloot Goethe in. Diens portret - met die van Tieck en Jean Paul - hing in zijn Leidse studeerkamer. In Goethe, schreef hij, 'sieht man denn doch einmal ein Menschenleben, das sich rein aus eigenem Ursprung entfaltet... Man gewahrt eine Thätigkeit, die, indem sie sich offenbart, Gesetze giebt; ein Talent, das nur will was es besser, als Andere, vermag...'. Het is duidelijk: zo wilde Thorbecke zelf zijn. Aan Adelheid bekende hij met trots: 'was ich nicht auf eigne Weise, besser wie ein Andrer, zu bewältigen fähig bin, mag ich gar nicht anrühren.' Zijn belezenheid in Goethes werk was zo groot dat hij in het op pagina 91 geciteerde versje zeker een strofe uit diens Jagers Abendlied heeft herkend.

Wij vernemen overigens in dit deel weinig over Thorbeckes lectuur. Hij vertelt Schleiermacher te bewonderen; hij vindt Tiecks produktie mechanisch worden maar veel meer deelt hij niet mee. Zou hij Heines bijtende aanvallen op de *Romantische Schule* (van 1833 af) hebben gelezen? In een aantekening uit 1835 laat hij zijn afkeer van Heine en Börne blijken: 'Geestig-revolutionaire joden. Maar die geest is gisting van bedorven stoffen, en die revolutie is phantastisch'. Heine en Thorbecke! In de winter van 1820 studeerden zij alle twee in Göttingen. Het zou aardig zijn als wij wisten of zij elkaar in de collegezaal van de door hen beiden bewonderde Bouterwek ooit hebben gezien en gesproken.

E. H. Kossmann

J. C. Boogman, *Rondom 1848. De politieke ontwikkeling van Nederland 1840-1858* (Bussum: Unieboek B.V., 1978, 197 blz., f36,50, ISBN 90 228 3829 3).

De glorieuze liberale doorbraak van 1848 creëerde een politiek kader, dat voor het overheersend traditionele Nederland van toen in menig opzicht te modern was. Niet alleen vloeide Thorbeckes befaamde grondwetsherziening geenszins logisch voort uit de ontwikkeling van de jaren veertig, maar ook leed het nieuwe constitutionele bestel aan groeistuipten. Na de Aprilbeweging van 1853, die een einde maakte aan de regeermacht van de steeds eenzamer opererende liberaal Thorbecke, ging de natie op een wat meer aan de conservatieve omstandigheden aangepaste wijze voort op de in 1848 ingeslagen weg. In de toen volgende jaren representeerde het typisch *juste milieu-bewind* van de 'bijna geniaal-handige' conservatief-liberaal Van Hall de gematigd reformistisch-conservatieve mentaliteit die in het land de overhand had. Dat het regime van 1848 in wezen overeind kon blijven staan, is vooral te danken geweest aan twee factoren: ten eerste beschikte de reactionaire vleugel van het groot-protestantisme niet over politieke leiders van formaat en ten tweede